

A BIZÁNCI HATÁS EGYES KÉRDÉSEI A KÖZÉPKORI MAGYAR HÁZASSÁGI JOGBAN

KOMÁROMI LÁSZLÓ
egyetemi adjunktus

Középkori jogunk történetének izgalmas, ám kevésbé kutatott kérdései közé tartozik, hogy – a nyugati latin kultúra kétségtelen hatása mellett – mennyiben sugárzott ki hazai törvényeinkre a keleti impérium, Bizánc jogrendje. Az ortodox keresztény kultúrkör magyarországi befolyását mindeddig legrészletesebben föltáró Moravcsik Gyula, valamint az általa alapított bizantinista iskola kutatásai révén ma már mindenesetre tudjuk, hogy a bizánci kultúra azon elemeit, melyek a magyar művelődésre is hatást gyakoroltak, elsősorban a keleti egyház közvetítette hazánkba.¹ Nem meglepő tehát, hogy a jog terén is főként egyházjogi, egyházfegyelmi szabályok, például a papi nőtlenség és a bőjt körében merült föl eddig leggyakrabban a bizánci hatás gyanúja.² E téma peremvidékéhez tartoznak azok a fölvetések is, amelyek középkori házassági jogunk egyes szabályai kapcsán említik a keleti egyházjog magyarországi beszüremkedését.³ Az alábbiakban e kérdések rövid, ám az eddigieknél részletesebb vizsgálatára vállalkozunk.

I. Házasságkötés

A házasságkötés középkori magyar szabályozása kapcsán elsősorban a Könyves Kálmán korában, valószínűleg 1112-ben tartott II. Esztergomi zsinat 16. kánonja érdemel

¹ Összefoglalón szól a témáról MORAVCSIK GYULA: *Bizánc és a magyarság*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953. (Reprint: Budapest: Lucidus Kiadó, 2003.)

² A papok házasságának a Szent László-kori szabolcsi zsinaton történt engedélyezése, valamint a nagyhét kezdetének hétfőre helyezése kapcsán többen is bizánci hatást föltételeznek, összefoglaló jelleggel lásd: ALEXANDER SZENTIRMAI: Der Einfluss des byzantinischen Kirchenrechts auf die Gesetzgebung Ungarns im XI.-XII. Jahrhundert. In *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, 1961/10. 73–83. Irodalommal, ám nyugati kánonjogi gyűjtemények hatása melletti érveket fölsorakoztatva: SZUROMI SZABOLCS ANZELM: A keleti egyházfegyelme befolyása a korai magyar zsinatokon. In ERDŐ PÉTER (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről*. Budapest: Szent István Társulat, 2002. 143–153. [= SZUROMI (2002a)].

³ Mindenekelőtt SZENTIRMAI i. m. 79–81.

figyelmet, amely elrendeli, hogy minden házasságkötés az egyház színe előtt, pap jelenlétében, alkalmas tanúk szeme láttára, az eljegyzés valamely jelével és mindkét fél beleegyezésével történjék, különben nem házasságnak, hanem parázsnaságnak tekintendő.⁴ A házasságkötés formai és tartalmi előfeltételeinek ilyen részletes meghatározása korához képest szokatlan.⁵ Bár a középkori házasságkötési szokások változatosak, s a Kálmán-féle formai elemek is föl-fölbukkannak a korabeli nyugat-európai gyakorlatban, például a papi áldás, a nyilvánosság követelménye, vagy a gyűrű (mint az eljegyzés jele),⁶ mindezek azonban csak elszórtan, esetlegesen fordulnak elő, anélkül, hogy a latin egyház kifejezetten megkövetelte volna együttes fennállásukat. A felek konszenzusát – mint a házasság lényegi, tartalmi előfeltételét – egyes korai szerzők⁷ már hangsúlyozták ugyan, de kiforrott tanná csak a 12. században, Gratianusnál és követőinél, pl. Petrus Lombardusnál (†1160), s még inkább III. Sándor pápánál (1159–1181) vált,⁸ egyetemes zsinati szinten pedig az 1215-ös Lateráni zsinaton fogalmazódott meg először, amely előírta azt is, hogy a házasságot az egyház előtt kössék, ez nyilvánosan történjék, s hogy előzetesen hirdessék ki.⁹ A több mint egy évszázaddal korábbi Kálmán-féle zsinati határozat tehát – egyszerre követelvén meg az egyház papja előttiséget, a nyilvánosságot és a felek konszenzusát – meghaladja a korabeli nyugati kánonjog szintjét.¹⁰

A bizánci egyházjog azonban e tekintetben akkortájt már előrébb járt. A házasság pap által történő megszentelését az első keresztény századokban a keleti egyház sem tekintette elengedhetetlen feltételnek; beérte azzal is, ha a felek konszenzusát a civil nyilvánosság bizonyította. Egyes görög egyházatyák hatására azonban már a 4. századra szokássá vált a házasságkötést papi áldással vagy kézrátétellel egybekötni.¹¹ Az egyházi közreműködés szokását végül 893-ban VI. (Bölcs) Leó császár 89.

⁴ II. Esztergomi zsinat 16. kánon: „Placuit sancte synodo, ut omnis coniugalis desponsacio in conspectu ecclesie, presente sacerdote, coram idoneis testibus, aliquo signo subarracionis ex consensu utriusque fieret, aliter non coniugium, sed opus fornicarium reputetur.” ZÁVODSZKY LEVENTE: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (függelék: a törvények szövege)*. Budapest: Szent István Társulat, 1904. (Reprint: Pápa: Pápai Jókai Mór Városi Könyvtár, 2002.) 208.

⁵ Vö.: SZUROMI SZABOLCS ANZELM: Az első három esztergomi zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a 12. században. In ERDŐ PÉTER (szerk.) i. m. 87–142. [a továbbiakban: SZUROMI (2002b)] 122–123.

⁶ FREISEN, JOSEPH: *Geschichte des kanonischen Eherechts bis zum Verfall der Glossenliteratur*. Aalen: Scientia Schöningh, 1963. (A második, 1893-as paderborni kiadás reprintje.) 122–138.

⁷ Pl. Szt. Ambrus (339–397), Aranyszájú Szt. János (~344–407), később I. Szt. Miklós pápa (858–867), többnyire római jogi alapon – vö.: FREISEN i. m. 151–152., 162.

⁸ FREISEN i. m. 164–169., 179., 192–193.

⁹ ROSZNER ERVIN: *Régi magyar házassági jog*. Budapest: Franklin-Társulat, 1887. 108.. SZUROMI SZABOLCS ANZELM: Fordulópont az egyetemes zsinatok történetében Nyugaton a XIII. században. In PUSKÁS ATTILA (szerk.): *A Szent Titok vonzásában. A hetvenéves Fila Béla köszöntése*. Budapest: Új Ember Kiadó, 2003. 338.

¹⁰ FREISEN „érdekes”-nek látja (i. m. 149.); ZÁVODSZKY pedig úgy tartja, hogy a határozat „századokkal előzte meg a nyugatot”, s a párhuzamos helyként idézett 1102-es Londoni zsinat, mely „az egykorú törvények közül legközelebb áll” hozzá, „csak gyenge negatív képe a magyar törvénynek” (i. m. 124.). A házasságkötés formai kérdéseit igazán részletesen csak a 16. századi Tridenti zsinat szabályozta – leírását lásd pl.: ROSZNER i. m. 111–120.

¹¹ JOSEPH ZHISHMAN: *Das Eherecht der orientalischen Kirche*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1864. 156–160.

rendelete emelte a világi törvények sorába, midőn előírta, hogy akárcsak az örökbe-fogadás, a házasság is *egyházi megszentelés* révén nyerje el jogerejét, s kimondta, hogy az e nélkül kötött házasság kezdettől érvénytelen, az együttélés pedig nem jár a házasság joghatásaival.¹² A *nyilvánosság* követelménye is a bizánci jog része volt: a szintén Leó által kiadott Prochiron már általános érvénnyel kimondta, hogy titokban házasodni tilos, a házasságkötéshez tanúk jelenléte szükséges. A szabály megszegőjére a törvénykönyv megintést ill. büntetést írt elő, a titkos házasságkötésben közreműködő papra pedig kánoni szankciót rendelt.¹³ A keleti egyház ezen előírásokat kiegészítvén – a már régóta megkövetelt szabad akaratú *beleegyezés* egyértelművé tétele érdekében – elvárta, hogy a házasfelek plébánosuk és legalább két tanú előtt személyesen jelentsék ki a házasságkötésre irányuló végleges elhatározásukat. A kötés tehát a felek konszenzusán alapul, nyilvános, egyházi áldás (εὐλογία) és templomban végzett egyéb liturgikus cselekmények közepette, ünnepélyes formában történik. (Az ifjú pár megkoszorúzásának ill. megkoronázásának szokását a bizánciak a rómaiaktól vették át, keresztény értelmet adva neki).¹⁴ Ezen együttes föltételek fennforgását a bizánci egyházjog már a 10–11. században előírta, így a II. Esztergomi zsinat világos és teljességre törekvő felsorolása mögött inkább a keleti egyház hatása állhat. Megjegyzendő azonban, hogy ez a Kálmán-féle határozat a gyakorlatban nem vert igazán gyökeret. Az Ars notarialis részletesen foglalkozik a titokban kötött ún. alattomos házasságkötésekkel, s több eset mutatja, hogy elterjedt gyakorlat volt a bíró előtti házasságkötés is.¹⁵

Szentirmai a házasságkötés további bizánci eredetű elemeként említi a vőlegény csókját.¹⁶ Gentilis bíboros, a Szentszék magyarországi követe 1309-ben a magyar házasságkötés rendje kapcsán leírta, hogy az egyházi szertartásban a jelenlévők nyilatkozata és a jegyajándék átadása után – az ország szokásai szerint – a vőlegény csók-

¹² Bölcs Leó 89. novellája: „...οὐτω δὴ καὶ τὰ συνοικέσια τῇ μαρτυρίᾳ τῆς ἱερᾶς εὐλογίας ἐρρῶσθαι κελεύομεν, ὡς ἔνθα γε μὴ ὄρωτο τοῖς συνοικεῖν βουλομένοις τοιαύτη διαίτησα ἀρμογή, οὐδὲ τὴν ἀρχὴν ῥηθήσεται συνοικέσιον, οὐδ’ ἐπιτεύξεται τῶν τοῦτου δικαίων ἢ τοιαύτη συμβίωσις...” [Ford.: „...hasznlóképpen azt is elrendeljük, hogy a házasságokat a szent áldás tanúsága erősítse meg, s ha a házasulandók nem kívánják ilyen módon rendezni viszonyukat, akkor házasságuk kezdetől érvénytelen lesz, s az ilyen együttélés a házasság joghatásaival sem fog rendelkezni...”] PIERRE NOAILLES – ALPHONSE DAIN: *Les nouvelles de Léon le Sage*. Paris: Société d’édition „Les belles lettres”, 1944. 297.

¹³ Proch. IV. 27.: „μηδεὶς μυστικῶς στεφανούσθω, ἀλλὰ παρόντων πλειόνων. ὁ γὰρ τοῦτο τοιμήσας ἐργάσασθαι σωφρονιζέσθω τιμωρούμενος, δηλονότι τοῦ ἱερέως, ὡς ἐν τοῖς ἀπρεπέσιν ἑαυτὸν παρεμβάλλοντος, τὰς ἀξίας εὐθύνας εἰσπραττομένου κατὰ τὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων διαταξίαν.” [Ford.: „Senki se házasodjék titokban, csak sok tanú jelenlétében (a στεφανώω = megkoronázni ige itt a keleti egyház házasságkötési szertartásának szokásos elemére utal). Aki pedig ezt (a szabályt) meg merészelné szegni, azt büntetéssel fegyelmezzék meg. A papot pedig, aki ilyen szabálytalanságban vesz részt, szintén vessék alá a megfelelő büntetésnek az egyházi kánonok szerint.”] JOANNES ZEPOS – PANAGIOTES ZEPOS: *Jus Graecoromanum*. II. Aalen: Scientia, 1962. (Az 1931-es athéni kiadás reprintje.) 128. Vö.: ZHISHMAN i. m. 670–671.

¹⁴ ZHISHMAN i. m. 684–686., 689–694., 156.. NIKODEMUS MILASCH: *Das Kirchenrecht der morgenländischen Kirche*. (Ford.: Alexander R. v. Pessil) Mostar: Pacher & Kisilj, 1905². 583–584., 594–596.

¹⁵ ROSZNER i. m. 80–88.

¹⁶ SZENTIRMAI i. m. 80–81.

ja következik.¹⁷ Roszner egy 14. századi misekönyvet is idéz, amely szerint a nászmise befejező mozzanatként „*sponsus osculetur sponsam suam*”.¹⁸ Míg a nyugati gyakorlatban a férj a paptól kapott békecsókot adta tovább hitvesének,¹⁹ addig a bizánci szertartásban a vőlegény csókja (φιλημα) a békecsóktól független, a rómaiak szokásából átvett elem volt, amely eredetileg az eljegyzéskor történt, akárcsak a gyűrű és az eljegyzési foglaló (ἀρραβών) átadása. Mindhárom a hűség szimbolikus biztosító gyanánt szolgált.²⁰

II. Válás és újraházasodás

Bizánci hatás gyanúja merül föl a házasságtörést bontóokként elismerő és az ilyen esetben új házasságkötést engedélyező hazai szabályok kapcsán is. Az 1100 táján tartott I. Esztergomi zsinat 55. kánonja ugyanis lehetővé tette a feleségére házasságtörést bizonyító férj számára, hogy más feleséget vegyen magának. A házasságtörő nőt, ha nemes asszony volt, vezeklésre ítélték és eltiltották az újabb házasságtól, ha pedig a népből származott, eladták. Ha viszont a férj nem tudta bizonyítani a házasságtörés vádját, őt érte hasonló büntetés, s ilyenkor az asszony keresetett magának újabb házastársat.²¹ Ugyanez a kánon egy további esetben is megengedte a nő számára a férjétől való elválást és új házasság kötését: akkor, ha férje öelöle menekülve adóssá tette (eladta) magát, s onnan az asszony iránti gyűlöletből nem kívánt visszatérni. A rendelkezés szerint ilyenkor a férfi örök szolgaságban maradt, felesége viszont, akihez akart, férjhez mehetett.²² Mindebben leginkább az új házasságkötés engedélyezése a különös, mivel azt jelenti, hogy az első házassági köteléket a házasságtörés (ill. annak hamis vádja), valamint az elszökés alapján fölbontották, ellentétben a római egyháznak a házasság fölbonthatatlanságáról szóló tanításával. Az Esztergomi zsinat en-

¹⁷ „...per verba de presentī matrimonium fuisset contractum, arris hinc inde datis, et osculo, ut patrie moris est, subsecuto...” PÓR ANTAL – ROSTI KÁLMÁN (szerk.): *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. I, 2. Budapest: Franklin-Társulat, 1885. 404.

¹⁸ ROSZNER i. m. 100.

¹⁹ SZENTIRMAI i. m. 81.

²⁰ ZHISHMAN i. m. 139., 387–388.

²¹ I. Esztergomi zsinat 55. kánon 2. bek.: „Si quis uxorem suam adulteram probaverit, si voluerit, ducat aliam; illa vero, si nobilis est, sine spe coniugii peniteat; si plebeia, sine spe libertatis venundetur. Quod si probare non poterit, idem iudicium maritus paciatur, et illa, si voluerit, maritetur. Eodem modo, qui cum alterius uxore, vel que cum marito alterius peccat, iudicetur.” ZÁVODSZKY i. m. 203.

²² Uott 5. bek.: „Si quis uxorem fugiens, se sponte debitorem fecerit, unde se expedire nolit propter odium, quod in uxorem habet, semper in servitute permaneat. Et si unquam liber videatur, iterum venundetur, uxor vero eius, cui velit, nubat.” ZÁVODSZKY i. m. 204. E zsinati határozat előzménye Szent István I. dekrétumának 30. fejezete, amely lehetővé tette az újbóli férjhez menetelt annak az asszonynak, akitől férje – az iránta érzett utálat okán – külföldre menekült. Ha a férj tudomást szerzett felesége újabb házasságáról, s ezután visszatért, ő már csak a püspök engedélyével vehetett magának más feleséget: „...in hoc regale decretum statutum est, ut si quis protervitate peditus propter abhominacionem uxoris patriam effugerit, uxor cuncta, que in potestate mariti habebantur, possideat, dum velit expectare virum et nemo in aliud coniugium cogere presumat. Et si sponte nubere velit, liceat sumptis congruis sibi vestimentis et dimissis ceteris bonis ad connubium ire. Et si vir hoc auditu redierit, ne liceat sibi aliam ducere preter suam, nisi cum licencia episcopi.” ZÁVODSZKY i. m. 150.

gedékenysége ezen túlmenően azért is furcsa, mert a bontást megengedő szabályai visszalépést jelentenek a nem sokkal korábbi (1092-ben tartott) Szabolcsi zsinathoz képest, amely 20. kánonjában csak vezeklést rendelt a házasságtörésen ért feleségre, új házasságot viszont egyik félnek sem engedett, hanem a férj választása szerint vagy vissza kellett fogadnia az asszonyt, vagy mindkettejüknek meg kellett maradni házasság nélkül életük végéig.²³

Az idézett 55. esztergomi kánont Karácson, Szentirmai és Zlinszky hozták összefüggésbe a keleti egyházzal;²⁴ Szuromi elveti a keleti hatás lehetőségét,²⁵ Závodszy pedig azzal magyarázza a zsinat engedékenységet, hogy hazánkban akkor még a fejlődés stádiumában volt a kereszténység, s így időnek kellett eltelnie a külföldi (nyugati) álláspontra megfelelő szabályozáshoz.²⁶

A középkori egyház házasságról és válásról vallott álláspontja a Szentírás szavaiban nyugodott: „*Quod ergo Deus coniunxit, homo non sepat*”.²⁷ Ennek megfelelően, aki feleségét elbocsátja és mást vesz el, házasságtörőnek számít; hasonlóképpen az is, aki elbocsátott asszonyt vesz el.²⁸ A házasság tehát élethossziglan tart: új házasságot csak a házastárs halála után lehet kötni.²⁹ Az elválás általános tilalma alól a Szentírás alapján csak két kivétel akad: Krisztus szavai szerint a nő paráznaságának esete,³⁰ amelyhez Szt. Pál hozzáfűzi még azt is, amikor a keresztény felet elhagyja hitetlen házastársa.³¹ Egyik esetben sem szól azonban a Szentírás arról, hogy vajon ilyenkor a vétlen fél újránházasodhat-e.³² A válás tilalmához – a paráznaság kivételével – a korai (2–3. századi) egyházatyák is (Hermas, Justinus, Clemens Alexandrinus, Tertullianus) következetesen tartották magukat; s bár a kivételesen megengedett válás eseteiben az újránházasodás lehetőségéről nem nyilatkoztak teljesen egyértelműen, azt mindenesetre nem védték, hanem inkább helytelenítették.³³ Lényegében ehhez ragaszkodtak a korai zsinatok is. A 305-ös Elvirai zsinat 9. kánonja például eltiltotta a házasságtörő férjét elhagyó asszonyt az újabb házasságtól, a tilalom megszegése esetén pedig kizárta őt az Eucharisziából volt férje élete végéig (kivéve a

²³ Szabolcsi zsinat 20. kánon: „Si quis uxorem suam in adulterio deprehenderit et in iudicium statuerit, secundum statuta instituta canonum penitentia imponatur et peracta penitentia, si maritus voluerit, iterum recipiat, sin autem, quamdiu ambo vixerint, in nupti permaneat.” ZÁVODSZKY i. m. 161.

²⁴ KARÁCSON IMRE: *A XI. és XII. századbeli magyarországi zsinatok*. Győr: Surányi János Könyvnyomda-intézete, 1888. 90–91.; SZENTIRMAI i. m. 81.; ZLINSZKY JÁNOS: *A magyar jogrendszer kezdetei. Jogtudományi Közlöny 1996/július–augusztus*. 274.

²⁵ SZUROMI (2002b) i. m. 108.

²⁶ ZÁVODSZKY i. m. 111.

²⁷ Mt 19,6 = Mk 10,9.

²⁸ Lk 16,18: „Omnis, qui dimittit uxorem suam, et alteram ducit, moechatur: et qui dimissam a viro ducit, moechatur.”

²⁹ 1 Róm 7,2. A férjétől mégis elvált feleségnek házasság nélkül kell maradnia: 1 Kor 7,10.

³⁰ Mt 5,32: „Ego autem dico vobis: Quia omnis, qui dimiserit uxorem suam, excepta fornicationis causa, facit eam moechari: et qui dimissam duxerit, adulterat.”

³¹ 1 Kor 7,15: „Quod si infidelis discedit, discedat: non enim servituti subiectus est frater, aut soror in huiusmodi: in pace autem vocavit nos Deus.”

³² FREISEN i. m. 770. A nyugati egyház jog válással kapcsolatos álláspontjának fejlődése tekintetében nagymértékben e műre támaszkodom (főképp: 769–802.).

³³ FREISEN i. m. 770–771.

súlyos betegség miatti szükség esetét).³⁴ A 314-es Arles-i zsinat 10. kánonja is főszabályként az újraházasodás tilalmát fogalmazta meg azzal, hogy ha a feleségét házasságtörésen érő férj még fiatal, lehetőség szerint *tanácsolják* neki, hogy felesége életében ne vegyen el mást.³⁵ A 48. Apostoli kánon is kiközösítéssel rendelte büntetni azt, aki feleségét elűzvéen másik asszonyt vagy elbocsátott nőt vett el.³⁶ Szt. Ambrus, Szt. Ágoston és Szt. Jeromos, keleten Aranyszájú Szt. János is egyaránt következetesen a szigorú álláspontot képviselték: a házasságtörés nem teszi lehetővé a vétlen fél újraházasodását.³⁷

Ennek ellenére az 5. századtól számos helyi egyházban – német, frank és angolszász területen egyaránt – gyakorlattá vált, hogy bizonyos okok fennforgása esetén (mindenekelőtt a másik fél házasságtörésekor) nemcsak a válást engedték meg, hanem a vétlen fél újraházasodását is (olykor a vétkes félét is, csak néhány év vezeklés után), tehát magát a köteléket is föloldhatónak is tartották. Az ezt bizonyító szépszámú zsinati határozat és vezeklési rendtartás mögött a világi jogot, elsősorban a római jogot kell keresni, amely a közös megegyezés mellett az egyoldalú válást is lehetővé tette, bár ehhez a császárkortól elkezdték megkövetelni bizonyos bontóokok fönnforgását is. Ennek hatására aztán egyes korabeli nyugati penitenciáskönyvek is megengedték a válást és az újraházasodást, a házasságtörésen túl egyéb ok alapján is, mint pl. a hűtlen elhagyás, a férj szabadságvesztésre ítéltése, a fogságba esés, a két pogány házasság közül az egyik megtérése vagy a férfi impotenciája esetén.³⁸

E megengedő gyakorlat ellen Róma a 8. század végétől egyre erőteljesebben lépett föl, s akárcsak a papi nőtlenség kérdésében, ezúttal is igyekezett rábírní a helyi zsinatokat – olykor pápai legátusok útján – a szigorú, újraházasodást nem engedő fölfogás törvénybe iktatására. Itáliában pl. már a 796-os Friuli zsinat 10. kánonja ki mondta, hogy a vétlen férj a nő házasságtörése miatti válás esetén sem köthet új házasságot; a vétkes nő pedig még férje halála után sem.³⁹ A 829-es Párizsi reformszi-

³⁴ Conc. Elib. c. 9: „Item foeminae fidelis, quae adulterum maritum reliquerit fidelem et alterum ducit, prohibeatur ne ducat; si duxerit, non prius accipiat communionem, nisi quem reliquerit, prius de saeculo exierit; nisi forte necessitas infirmitatis dare compulerit.” JOHANNES DOMINICUS MANSI: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1960. (Az 1901 és 1927 között megjelent második, párizsi kiadás reprintje.) 2. köt. 7.

³⁵ Conc. Arel. c. 10: „De his qui conjuges suas in adulterio deprehendunt, et iidem sunt adolescentes fideles, et prohibentur nubere, placuit ut in quantum possit consilium eis detur, ne viventibus uxoribus suis, licet adulteris, alias accipiant.” MANSI i. m. 2. köt. 472.

³⁶ 48. Apostoli kánon: „Εἴ τις λαϊκὸς τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐκβαλὼν ἑτέραν λάβῃ, ἢ ὑπὸ ἄλλου ἀπολελυμένην, ἀφοριζέσθω.” PÉRICLÈS-PIÈRE JOANNOU: *Discipline générale antique (IVe-IXe siècle)*. Grottaferrata: S. Nilo, 1962. I, 2. 32. [Ford.: Ha valamely világi, elűzvéen feleségét, másikat venne el, vagy mástól elbocsátottat, közösítessék ki. – BERKI FERIZ: *Kánonok könyve I.* Budapest: Budapesti Görög Keleti Tudományos Intézet, 1946. 35.]

³⁷ FREISEN i. m. 772.

³⁸ Lásd FREISEN részletes összefoglalóját: i. m. 775–792.

³⁹ Conc. Forojul. c. 10: „Item placuit ut, resolutio fornicationis causa jugali vinculo, non liceat viro, quamdiu adultera vivit, aliam uxorem ducere, licet sit adultera; sed nec adulterae, quae poenas gravissimas vel poenitentiae tormentum luere debet, alium accipere virum, nec vivente, nec mortuo, quem erubuit defraudare, marito.” MANSI i. m. 13. köt. 849.

nódu s ugyancsak előírta, hogy a férj házasságtörés okán sem bocsáthatja el feleségét, s ha mégis megteszi, akkor maga is házasságtörőnek minősül.⁴⁰ Hasonlóképpen rendelkeztek a német reformszinódusok, továbbá Benedictus Levita és Pseudo-Isidor gyűjteménye is.⁴¹

A szigorú és enyhe fölfogás közti küzdelem azonban egy ideig még folytatódott; a zsinatok gyakran nem fogalmaztak a Róma által elvárt pontossággal. Az 1031-es Bourges-i szinódus 16. kánonja pl. csak annyit mondott ki, hogy akik feleségüket *anélkül* hagyják el, *hogy az asszony házasságtörő lenne*, nem köthetnek újabb házasságot a nő életében (s a nő sem),⁴² arról viszont nem szólt, hogy a tilalom a házasságtörés esetén is érvényes-e. A Toursi zsinat 1060-ban csak azt sújtotta kiközösítés-sel, aki a *püspök ítélete nélkül* hagyta el feleségét és vett el helyette más asszonyt,⁴³ arról már nem rendelkezett, hogy mi történjék, ha volt az asszonyt elmarasztaló püspöki ítélet. Az 1072-es Roueni szinódus azonban már inkább a szigorú álláspontot látszik követni, mivel előírta, hogy akit házasságtöréssel gyanúsítottak, még özvegy-ségre jutása után sem köthetett házasságot azzal, akivel a vád szerint a házasságtörést elkövette. A zsinat egyébként sem a házastárs kolostorba vonulása, sem hosszú távolléte esetén nem engedte meg új házasság megkötését, csak azután, hogy az újraházasodni kívánó a másik fél haláláról bizonyosságot szerzett.⁴⁴ A szigorúbb és enyhébb fölfogás kettőssége tükröződik még Wormsi Burchard Dekrétumában is (1022), aki mindkét álláspontnak megfelelő forrásokat fölvev gyűjteményébe. A házasságtörést pl. elfogadja válóoknak, de a köteléket ilyenkor nem bontja föl (szigorúbb álláspont), más esetekben azonban (pl. ha valaki idegen országba kényszerült, s onnan vissza nem térhet) a kötelék fölbontását is lehetővé teszi (enyhébb álláspont).⁴⁵ Luccai Anselm gyűjteménye (1050 körül) és Chartres-i Ivo Dekrétuma és Panormiája (1095 körül) viszont már szinte kivétel nélkül csak a szigorú fölfogással összeegyeztethető normákat tartalmaznak, amelyek szerint a házasságtörést el lehet

⁴⁰ Conc. Paris. Lib. 3 c. 2: „...et quod nisi causa fornicationis, ut Dominus ait, non sit uxor dimittenda, sed potius sustinenda. Et quod hi, qui causa fornicationis dimissis uxori bus suis alias ducunt, Domini sententia adulteri esse notentur...” MANSI i. m. 14. köt. 596.

⁴¹ FREISEN i. m. 792–794.

⁴² Conc. Bitur. c. 16: „Ut illi qui uxores legitimas sine culpa fornicationis dimittunt, alias non accipiant illis viventibus, nec uxores viros, se sibimet reconcilientur.” MANSI i. m. 19. köt. 505.

⁴³ Conc. Turon. c. 9: „...qui suam uxorem sine iudicio episcopali dimittens, aliam duxit, vel duxerit... a corpore et sanguine domini nostri Jesu, et a liminibus ecclesiae se exclusum... agnoscat.” MANSI i. m. 19. köt. 928.

⁴⁴ Conc. Rotom. c. 16: „Item interdictum est, ne aliquis qui vivente sua uxore de adulterio calumniatus fuerat, post mortem illius unquam de qua calumniatus fuit accipiat...” c. 17: „Item nullus, cujus uxor velata fuerit, ipsa vivente unquam aliam accipiat.” c. 18: Item si uxor viri, qui peregre, ut alias profectus fuerit, alii viro nupserit, quousque prioris mortis certitudinem habeat, excommunicetur usque ad dignam satisfactionem.” MANSI i. m. 20. köt. 38–39.

⁴⁵ Vö.: FREISEN i. m. 801–802. és HEINRICH GEFFCKEN: *Zur Geschichte der Ehescheidung vor Gratian*. Leipzig: Veit, 1894. 80. A kötelék felbontásáról szóló említett példa helye: Decretum IX, 54. (A következő hasonmás kiadást használtam: GÉRARD FRANSEN– THEO KÖLZER (Hrsg.): *Burchard von Worms: Decretorum libri XX*. Ergänzter Neudruck der editio princeps Köln 1548. Aalen: Scientia, 1992. 129.) Freisen és Geffcken további példákat is említnek.

ugyan választani egymástól, a kötelék azonban nem bontható föl, így újabb házasság sem köthető a másik fél életében.⁴⁶

Összefoglalva: a nyugati egyházi szabályozás elvi alapját a házassági kötelék fölbonthatatlansága képezte; ez alól azonban – főként a világi jog és a tényleges helyzet hatására – számos kivételt tettek. A latin egyház több évszázados küzdelem után, nagyjából a 11. századra (annak is inkább második felére) jutott el oda, hogy a felek különélését bizonyos okok fennforgása esetén ugyan lehetővé tette, a kötelék föloldását és újabb házasság kötését azonban már nem engedélyezte, s ez a fölfogás a korabeli zsinatokon, valamint az akkortájt születő kánonjogi gyűjteményekben is uralkodóvá vált.⁴⁷

Az egyházi és a világi álláspont közti szembenállás hosszú ideig a keleti egyházi területeken is érzékelhető volt, itt azonban az egyház nagyobb mértékben alkalmazkodott a világi jog előírásaihoz, mint Nyugat-Európában.

A hagyományos római jogi szabályozás szerint a házasság közös megegyezéssel bármikor fölbontható volt. A kereszténység hatására azonban a császárok már a 4. századtól elkezdték meghatározni a kötelék fölbonthatóságának kizárólagos okait.⁴⁸ E törekvés végleges érvényre jutását sokáig akadályozta a régi fölfogás: 22. novellájában még Iustinianus császár is a válás szabadságát vallotta, mondván, hogy mindaz, ami emberek által kötöttet, fölbontható,⁴⁹ s hogy a házasságú felek úgy szabályozzák érdekeiket, ahogy nekik tetszik, legfeljebb a válás bizonyos formái büntetést vonnak maguk után, míg mások nem. Néhány évvel később azonban, 117. novellájában már elvetette a közös megegyezésből történő válást, s úgy határozott, hogy a házasságot csak és kizárólag az e novellában megjelölt okok alapján lehet fölbonítani. A bontóokokat a rendelet külön sorolja föl a férfirra és külön a nőre.⁵⁰ Bár a császár utódja, II. Iustinus ismét megengedte a megegyezéssel történő válást,⁵¹ a bizánci világi jog a későbbiekben a két iustinianusi novellához (elsősorban a 117. novellához) tartotta magát, azok megfelelő részeit a VI. (Bölcs) Leó-féle Basilikába is fölvtették (888).⁵² Az egyházi állásponthoz egyébként az Ecloga (741) állt legközelebb, amely mindössze négy bontóokot ismert el.⁵³ A tényleges gyakorlat természetesen itt is eltért az egyházi hatásra szigorodó világi normáktól.

⁴⁶ GEFFCKEN i. m. 80-82. Az egyetlen kivétel Ivo Decretumában (VIII. 258.) található, amely nem más, mint a 314-es Arles-i zsinat idézett 10. kánonja; ez a kánon azonban a Panormiában már nem található meg – Vö.: JACQUES-PAUL MIGNE (Hrsg.): *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. Lutetiae Parisiorum: Migne, 1844–1865. (= PL) 161. köt. 642. és GEFFCKEN i. m. 81. 6. jegyz.

⁴⁷ Erre a következtetésre jut FREISEN i. m. 800. és GEFFCKEN i. m. 82.

⁴⁸ ZHISHMAN i. m. 102.

⁴⁹ Nov. 22, 3: „...τῶν ἐν ἀνθρώποις παρακολουθούτων τὸ δεθὲν ἅπαν λυτόν...”. Lásd még ott a rendelet 4. fejezetét.

⁵⁰ Nov. 117, 8-10.

⁵¹ ZHISHMAN i. m. 104.

⁵² Nov. 22: B. 18, 4–5, 7, 12, 14; Nov. 17: B. 18, 4, 7 és 31, 6.

⁵³ A férfi számára: ha a feleség paráználkodik; a férj életére tör; bár tudja, hogy más a férje életére tör, nem szól; ha az asszony leprás (Ecl. 2. 9. 2.). A feleség számára: ha a férj a házasságkötést követő három éven belül nem tud érintkezni feleségével; ha a férje az életére tör; ha a férj tudja, hogy más a felesége életére tör, de nem szól; ha a férje leprás (Ecl. 2. 9. 3.) – LUDWIG BURGMANN (Hrsg.): *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos 'V.* Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft, 1983. 183.

A keleti egyházjog kiindulópontját ezzel szemben – akárcsak nyugaton – a házasság fölbonthatatlansága képezte, azzal, hogy a köteléket végső soron a halál oldhatja csak föl, de – Mt 5, 32 és 19, 9 alapján – a válásra ok lehetett a házasságtörés is. E mellé azonban a keleti egyházjog további válókokat is hozzáfűzött, amelyeket részben a iustinianusi szabályokból, részben pedig egyes keleti zsinatok és egyházatyák kánonjaiból kölcsönzött. Elvi alapjuk az, hogy bizonyos tettek ill. események éppúgy a házasság halálához vezethetnek, mint a természetes halál vagy a házasságtörés.⁵⁴ E válási okokat a bizánci kánonjog az említett 22. és 117. iustinianusi novella felosztása szerint büntetéssel járó (*cum damno*, τιμωρίᾳ) és büntetéssel nem járó (*bona gratia*, λύσις γάμου ἄζημιος) okokra osztotta. *Büntetéssel járó* válóok a (1) felségsértés; (2) a házastárs életére törés; (3) a házasságtörés;⁵⁵ (4) a magzatelhajtás; (5) ha a hitetlen házastársak közül az egyik a kereszténységre tér (az így előálló vallási különbség miatt); továbbá (6) a saját gyermek keresztvíz alá tartása (az így keletkező lelki rokonság miatt). *Büntetéssel nem járó* válókok a következők: (1) a házastársi köteleesség nem teljesítése; (2) a távollét, a fogság és a rabszolgaság; (3) az örültség és a gyengeelméjűség; (4) a szerzetesi rendbe lépés; (5) a püspöki méltóságra emeltetés és (6) a lepra.⁵⁶ A felsorolt válókok többsége, valamint azok rendszerbe sorolása (büntetéssel járó és azzal nem járó okok; külön a férfi és a nő részére) a iustinianusi jogra vezethető vissza. A büntetéssel járó válókként elismert cselekmények egyházi szankciója a zsinati kánonok meghatározása szerint hét évre szóló kiközösítés és vezeklés.⁵⁷ A válás egyéb (pl. vagyoni) következményeit tekintve a keleti egyházjog szintén sokat merített a iustinianusi rendeletekből.⁵⁸

Ami a válás utáni újraházasodás kérdését illeti, a 407-ben tartott Karthágói zsinat 102. kánonja még úgy rendelkezett, hogy az egymástól elvált házaspár vagy béküljenek ki egymással, vagy maradjanak újabb házasság nélkül, egyébként pedig császári rendelet kibocsátását kérte a kérdés rendezésére.⁵⁹ Végül e tekintetben is Iustinianus 22. novellája vált az egyházjog kiindulópontjává, amelynek értelmében, ha a nő volt *felelős* a válásért, akkor újabb házasságot köthetett, de csak öt év elteltével;⁶⁰ ha pedig a férfi, akkor a vétnel nő – az esetleg később születő utódok származása körüli bizonytalanság elkerülése végett – köteles volt egy évet várni az újabb há-

⁵⁴ ZHISHMAN i. m. 729–730.

⁵⁵ Illetve ha a házasságtörés ténye kellően nem bizonyított, de fennáll a következő tényállások valamelyike, akkor azok alapján a házasságtörést vélemezni kell. A *férfi számára* ily módon válóok, ha a feleség (3a) a férj akarata ellenére idegen férfiak által tartott lakomán vesz részt vagy érzéki vonzalom által vezéreltetve velük fürdőbe jár; (3b) alapos ok nélkül és a férj engedélye nélkül idegen házban éjszákázik (kivéve a szülői házat); (3c) a férj tudta és beleegyezése nélkül vagy tilalma ellenére lóversenyre, színházba vagy állatviadalra jár. A *nő számára* hasonlóképp válókként szolgálnak a következők: (3d) ha felesége erkölcsi tisztaságát figyelmen kívül hagyva a férj az asszonyt másokkal igyekszik nemi kapcsolatba hozni; (3e) ha a férj házasságtöréssel vádolta meg feleségét, de azt a bíróság előtt bizonyítani nem tudta; (3f) ha a férj a figyelmeztetések ellenére makacsul ágyassági viszonyt folytat.

⁵⁶ ZHISHMAN i. m. 119. és részletes elemzéssel 731–783.

⁵⁷ 48. Apostoli kánon; Ankürai zsinat 20. kánon; Trulluszi zsinat 87. kánon.

⁵⁸ ZHISHMAN i. m. 740., 791–794.

⁵⁹ JOANNOU i. m. I, 2. 367–368.

⁶⁰ Nov. 22, 15, 3.

zassággal.⁶¹ A férfi számára ilyenkor – bár ő volt a válás okozója – a novella szerint nem volt kötelező a várakozás, de a keleti egyház a felek egyenjogúságának elve alapján öt esztendeig öt sem engedte újabb házasságot kötni. Sőt, a bontást kimondó egyházi ítéletekbe az ok mellett gyakran azt is fölvetették, hogy a válásért felelős házafél a későbbiekben egyáltalán nem köthet újabb házasságot harmadik személlyel. Mindazonáltal, ha nem szentírási eredetű, hanem egyéb válóokról volt szó, a püspök – egyes korai zsinatok határozataira is figyelemmel⁶² – lerövidíthette a kiszabott vezecklési időt, ha a vétkes fél bűnbánatát elég őszintének látta, így az legkorábban öt év elteltével ismét megházasodhatott. A *válásért nem felelős* házafél újabb házasságkötését – eltekintve a vétklen nőre vonatkozó egyéves várakozási időtől – a keleti egyház lehetővé tette, mivel a vétklen felet úgy kezelte, mintha megözvegyült volna.⁶³

A 11. század második felében tehát a nyugati és keleti egyházjog közötti alapvető különbség a válás tekintetében az volt, hogy míg a keleti – meghatározott bontókok valamelyikének fennforgása esetén – nemcsak az elvást, hanem a kötelék fölbontását és új házasság megkötését is lehetővé tette, addig a nyugati – bár a házafelek elvását szintén lehetővé tette bizonyos esetekben –, a kötelék megszüntetését és az újabb házasságot nem engedte meg. E kettősséget látva az 1100 körüli I. Esztergomi zsinat idézett 55. kánonjának 2. bekezdése, megengedvén az új házasságot is, mindenképpen a korabeli keleti egyház fölfogásához áll közelebb. Szt. István I. törvénykönyvének említett 30. fejezete, amely szintén megengedi a válás utáni házasságkötést, még abban az időszakban keletkezett, amikor a nyugati egyházjog sem volt egységes a kérdés megítélésében, így e rendelkezés mind a nyugati, mint a bizánci egyházjognak megfelelt. Az Esztergomi zsinat kánonját azonban már olyan időben fogalmazták meg, amikor a nyugati kánonjog szelleme egyértelműen más volt, így valószínűbb, hogy a kérdéses rendelkezés eszmei forrása a keleti egyház fölfogásában keresendő. Elvileg nyitva marad azonban annak a lehetősége is, hogy a zsinat egyszerűen a tényleges viszonyokat és szokásokat tartotta szem előtt, s nem vette figyelembe sem a keleti, sem a nyugati egyház véleményét.

Egy további körülmény azonban még inkább megerősíti azt a vélelmet, hogy a kérdéses esztergomi határozat a bizánci jogra vezethető vissza. Kifejezetten említi ugyanis azt az esetet is, amikor a férfi megvádolja feleségét a házasságtöréssel, de ezt bizonyítani nem tudja, s ezért azt a büntetést kell elszenvadnie, ami az asszonyt sújtaná, ha a vád beigazolódná (házasság nélkül maradvá vezeckel, vagy eladják rabzolganak); az asszony pedig új házasságot köthet.⁶⁴ Ez az eset Iustinianus 117. no-

⁶¹ Nov. 22, 16pr.

⁶² A Nikaiai egyetemes zsinat 12. kánonja; az Ankirai zsinat 2., 5. és 7. kánonjai; a Trulluszi zsinat 102. kánonja az egyes vétségek (pl. a katonai szolgálatba való tiltott visszatérés, bálványoknak való áldozatbemutatás) miatt kiszabott vezecklési idő esetleges lerövidítését ill. a vezecklés könnyítését a püspök belátására bízza, aki e diszkrecionális jogkörben annak alapján döntött, hogy a bűnös mennyire őszinte és mély megbánást tanúsított – JOANNOU i. m. I, 1. 34. és 241., továbbá I, 2. 57., 60–62.

⁶³ ZHISHMAN i. m. 802-804.

⁶⁴ Itt kell megemlíteni, hogy Roszner abban látja a keleti egyházjog hatását a magyar házassági törvényekre, hogy azok – mind Szt. László, mind Könyves Kálmán esetében – csak a házasságtörő nő fenytéséről intézkednek, s csak a férj emelhet vádat felesége házasságtörése miatt, fordítva nem – ROSZNER i. m. 261.

vellájában szintén kimondottan szerepel, mint válóok a feleség számára.⁶⁵ A keleti egyház jog is fölvetta a bontóokok sorába, s több bizánci világi forrás is tartalmazta.⁶⁶ A házasságtörés miatti bontóperekben egyébként a keleti egyház igyekezett igen nagy körültekintéssel eljárni: az egyházi hatóság jegyzőkönyvet vett föl, rögzítve a felek, tanúk, szülők és más személyek vallomásait.⁶⁷ Ezzel némileg rokonítható a Szabolcsi zsinat 13. kánonja is, amely szintén viszonylag részletesen taglalja, hogy a bíróság mely körülményeket köteles megvizsgálni abban az esetben, ha a férj mással fajtalan-kodó feleségét megölte, s emiatt az asszony rokonai közül valaki vádat emelt ellene.⁶⁸

A Szabolcsi zsinat 20. kánonja egyébként, amelyet fentebb már idéztem, mint – szemben az 55. esztergomi zsinati rendelkezéssel – a nyugati egyházjognak inkább megfelelőt, egyes keleti szinódusok szabályaival is közeli hasonlóságot mutat. A Karthágói zsinat említett 102. kánonja pl. ugyancsak nem engedte meg az elvált felek újraházasodását, hanem kibékülést várt el tőlük, ennek hiányában pedig életük végéig házasság nélküli életet írt elő számukra. Itt is föllelhető továbbá a szabolcsi határozatbeli szankció, a vezeklés, amely egyébként további keleti zsinatok kánonjaiban is megtalálható:

Szabolcsi zsinat 20. kánon:

*Si quis uxorem suam in adulterio deprehenderit et in iudicium statuerit, secundum statuta canonum penitentia imponatur et peracta penitentia, si maritus voluerit, iterum recipiat, sin autem, quamdiu ambo vixerint, innupti permaneat.*⁶⁹

Karthágói zsinat 102. kánon:

ἤρρεσεν, ὥστε κατὰ τὴν εὐαγγελικὴν καὶ ἀποστολικὴν ἐπιστήμην, μήτε ὁ ἀπὸ γυναικὸς ἐαθεῖς, μήτε ἡ ἀπὸ ἀνδρὸς καταληφθεῖσα, ἐτέρῳ συζευχτῆ, ἀλλ' ἢ οὕτω μείνωσιν, ἢ ἑαυτοῖς καταλλαγῶσιν· οὐπερ ἐὰν καταφρονήσωσι, πρὸς μετάνοιαν καταναγκασθῶσιν...⁷⁰

⁶⁵ Nov. 117, 9, 4: „...ἐὰν ὁ ἀνὴρ περὶ μοιχείας ἐγγράφηται τὴν γυναικὰ καὶ τὴν μοιχείαν μὴ ἀποδείξῃ...”.

⁶⁶ Eisagoge 21, 6; Basilika 28, 7, 1; Prochiron 11, 17.

⁶⁷ Vö.: ZHISHMAN i. m. 595. és 787-789.

⁶⁸ Szabolcsi zsinat 13. kánon: „Si quis uxorem cum alio viro adulteram necaverit, deo rationem reddat, et si voluerit, aliam ducat. Si vero ex propinquis aliquis femine in eum insurrexerit, quod interfecisset iniuste, iudicio discuciatur, et illud a vicinis eorum omnimodis investigetur, si in despeccione et contemptu apud virum suum prius esset, aut aliqua suspicio fornicacionis de illa prius orta fuisset, et hoc, secundum quod rationabile videtur, diiudicetur.” ZÁVODSZKY i. m. 160. A vizsgálat részletes és megalapozott voltát nemcsak a keleti egyház jog tartotta fontosnak, hanem a bizánci világi jog is: házasságtörés miatt indított bűnügyek esetére pl. az Ecloga is részletesen előírta, hogy a vádlókat gondos vizsgálatnak kell alávetni, s meghatározta, hogy milyen vádló szava mennyit ér – vö.: E. 17, 27. BURGMANN i. m. 235.

⁶⁹ ZÁVODSZKY i. m. 161.

⁷⁰ JOANNOU i. m. I, 2. 367-368. [Ford.: „Úgy tetszett (a zsinatnak), hogy az Evangélium és az apostoli tanítás szerint sem a felesége által elhagyott férj, sem a férj által elhagyott asszony ne kössön mással házasságot, hanem vagy maradjanak így, vagy béküljenek ki egymással. Aki pedig ezt (a rendelkezést) megveti, vessék alá vezeklésnek...”] A vezeklés idejét az Ankürai zsinat 20. kánonja 7 évben határozta meg, s így rendelkezett a Trulloszi zsinat 87. kánonja is – JOANNOU i. m. I, 2. 70. és I, 1. 223.

A házasságtörés megítélésében végül – akárcsak a papi nőtlenség kérdésében – a II. Esztergomi zsinat helyezkedett véglegesen a nyugati egyház álláspontjára: kánonjai közül mindegyik a házasság fölbonthatatlansága mellett foglalt állást.⁷¹ A tényleges gyakorlat azonban itt is csak hosszú idő után követte az írott törvényt: még a 13. században is akadtak példák arra, hogy a házassági köteleket – akár közös megegyezés okán, akár más alapon – fölbontották.⁷²

⁷¹ II. Esztergomi zsinat 4. kánon: „Ut si qua mulier a viro suo fugerit, reddatur ei, et quociens fugerit, restitatur ei, quia scriptum est, quod deus coniunxit, homo non sepat.” 5. kánon: „Ut si quis uxorem suam coram legibus adulteram probaverit, ipsa penitencie subiaceat, et postea si voluerint, reconcilientur, aliter innupti permaneant.” (Ez a kánon egyébként tartalmában megfelel a 20. szabolcsi kánonnak.) 7. kánon: „Ut si quis uxorem exosam habens, sponte servituti se subdiderit, ut ab ea exosa sepatetur, uxor eum salva libertate sequatur, aliter innupti permaneant.” ZÁVODSZKY i. m. 207.

⁷² ROSZNER i. m. 302–303., 306–307.